

ZBIGNIEW WAWER
(17 III 1956 — 12 XII 2022)

Profesor Zbigniew Wawer był historykiem wojskowości, wybitnym znawcą umundurowania i znaków polskich jednostek z okresu II wojny światowej, var-savianistą, autorem filmów oraz muzealnikiem o niekwestionowanym dorobku, docenianym w polskich i zagranicznych środowiskach naukowych.

Urodził się 17 marca 1956 r. w Warszawie w inteligenckiej rodzinie Jana i Lubomiry z domu Welk. Miał młodszego brata Andrzeja. Uczęszczał kolejno do Szkoły Podstawowej nr 258 oraz do Liceum Ogólnokształcącego im. Ruy Barbosy, do klasy matematyczno-fizycznej. Jednak od najmłodszych lat interesował się historią, odnosząc sukcesy w olimpiadach historycznych i geograficznych. Potwierdził to także Jego kolega ze studiów — Tadeusz Kondracki — którego zdaniem „zainteresowania historyczne Zbyszka (pod kątem historii wojen i wojskowości) były silnie ukształtowane jeszcze przed studiami”¹. Jego brat, Andrzej Wawer, podkreślił znaczenie ich rodzinnych losów w tym względzie: „duży wpływ miał dziadek — Andrzej Welk, który był oficerem w czasie I wojny światowej, odznaczony orderem za wybitną odwagę, oraz drugi dziadek, który walczył w trakcie kampanii wrześniowej 1939 r. Losy części Rodziny (Dziadków oraz Mamy) która przeżyła powstanie warszawskie również kształtowały Zbyszka zainteresowania historią”².

Dzięki wynikom osiągniętym na olimpiadzie został przyjęty bez egzaminu na studia historyczne w ówczesnym Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Studiował w latach 1975–1979. Ludmiła Siatkowska-Waślicka, studiująca z Nim w tej samej grupie, wspominała: „O postaciach historycznych Zbyszek mówił jak o bliskich znajomych. Wiedział o nich wszystko, cieszył się z ich sukcesów, martwił porażkami, starał się zrozumieć motywy postępowania. To była jego prawdziwa pasja, temat niekończących się rozmów”³.

W trakcie studiów współorganizował studencki wyjazd do Szwajcarii szlakiem internowania w czasie II wojny światowej. Było to o tyle istotne, że — jak zapamiętał Krzysztof Filipow, przyjaciel z czasów studenckich — Zbigniew Wawer miał okazję zetknąć się z polskimi kombatantami⁴. Był uczestnikiem seminarium magisterskiego Tadeusza Jędruszczaka, historyka wojskowości XX w. Promotor pisał o Nim, że wykazywał „intelektualną dociekliwość i szeroki zakres zainteresowań w dziedzinie historii politycznej i wojskowej”⁵. Także

zdaniem ówczesnego studenta Andrzeja Friszkego Wawer podczas studiów „wyróżniał się absolutnym skoncentrowaniem na historii wojska”⁶.

Przygotował pracę magisterską pt. „11 Karpacka Dywizja Piechoty w kampanii wrześniowej 1939 roku”. Opracowanie tego tematu było zadaniem ambitnym, ponieważ wymagało kwerend archiwalnych, które prowadził w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz w Archiwum Wojskowym Instytutu Historycznego. Praca została oceniona jako bardzo dobra⁷.

Kolejnym etapem Jego edukacji były studia doktoranckie, które w 1980 r. rozpoczął w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk. Promotorem doktoratu był Tadeusz Jędruszczak. Zbigniew Wawer podjął temat „Organizacja Polskich Wojsk Lądowych w Wielkiej Brytanii 1940–1945”⁸. Podstawą rozprawy stały się archiwalia pozyskane w ramach kwerend przeprowadzonych m.in. w Wielkiej Brytanii, Francji i Szwajcarii, ale także relacje zbierane u byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie⁹. Obrona doktoratu odbyła się 11 listopada 1988 r.¹⁰ Jeszcze w trakcie doktorantury rozpoczął roczny staż w IH PAN, aby od początku 1987 r. podjąć tam stałą pracę, początkowo w Zakładzie Dziejów Polski Ludowej, następnie w Pracowni Dziejów II Rzeczypospolitej i w końcu w Pracowni II Wojny Światowej¹¹.

W tym okresie zawarł małżeństwo, z którego doczekał się córki Aleksandry¹².

Studia magisterskie i doktoranckie ugruntowały Jego zainteresowania badawcze oscylujące wokół dziejów polskiego wojska w okresie II wojny światowej. W późniejszej pracy skupiał się więc przeważnie na badaniach poświęconych Armii Polskiej w ZSRR, Polskim Siłom Zbrojnym (w tym stosowanym tam odznakom rozpoznawczym, honorowym i pamiątkowym), 2 Korpusowi Polskiemu, bitwie o Monte Cassino, bitwie o Bolonię oraz historii 5 Kresowej Dywizji Piechoty. Interesowały go również biografie żołnierzy związanych z tymi formacjami wojskowymi, przede wszystkim zaś gen. Władysława Andersa, gen. Bronisława Prugar-Ketlinga, któremu poświęcił swój pierwszy naukowy artykuł w 1985 r. (biogram w *Polskim słowniku biograficznym*), gen. Kazimierza Sosnkowskiego, gen. Stanisława Sosabowskiego, gen. Bronisława Rakowskiego czy płk. Władysława Rakowskiego. Sporadycznie odbiegał od powyższych tematów, na przykład zajmując się losami Legionu Polskiego w Finlandii, w 1988 r. współpracując przy przygotowaniu publikacji poświęconej Wojsku Polskiemu z okresu walk o niepodległość czy interesując się Bitwą Warszawską i wspólnie z Krzysztofem Filipowem w 2005 r. opracowując naukowo książkę Mariana Kukiela.

O Zbigniewie Wawrze jako naukowcu pisał Filipow: „Był wybitnym historykiem wojskowości, szczególnie II wojny światowej. Doskonale znał archiwum Instytutu Sikorskiego i to pozwoliło rozwijać jego talent i umiejętności. Był monotematyczny. Nie wychodził poza PSZ na Zachodzie i w zasadzie operował materiałem dotyczącym wyłącznie wojsk lądowych. Widocznie uważał, że innymi rodzajami sił zbrojnych (lotnictwo, marynarka wojenna itp.) powinni zajmować się inni. Żałować należy braku konfrontacji z archiwami stron przeciwnych”¹³. W ramach swoich zainteresowań badawczych Wawer kilkakrotnie

bywał na Monte Cassino, gdzie miał okazję spotykać się z kombatantami. Wyjazdy wspominał biorący w nich udział Tadeusz Kondracki:

Kilkakrotnie był — razem z kombatantami 2 Korpusu — w miejscach najkrwawszych walk tej historycznej batalii. Pole bitwy o masyw Monte Cassino poznał, jak przystało na naukowca, dogłębnie [– –]. Do tej pory trudno dociec, jak Zbyszkowi, jako kierowcy „Poloneza”, udało się wjechać po sterczących głazach na, z pozoru niedostępny, szczyt wzgórza 575 (w dniach obchodów rocznic bitwy bez problemów wjeżdżają tam jedynie terenowe wozy Armii Włoskiej z napędem na cztery koła)¹⁴.

Dodać warto, że „Jego zainteresowania historią wojskowości skupiały się przede wszystkim na okresie II wojny światowej, ale nie ograniczały się do niej. Jednym z okresów historycznych, będących dla Niego szczególnie pasjonującym, był okres wojen napoleońskich”¹⁵.

Zbigniew Wawer był autorem wielu publikacji. W przeważającej mierze były to prace o Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie, które w opinii Krzysztofa Filipowa „wejdą do kanonu polskiej historiografii na długie lata”¹⁶. Według Tadeusza Kondrackiego „najbardziej znane i cenione z Jego licznych dokonani badawczych są prace poświęcone najsłynniejszej polskiej batalii XX wieku, poza granicami Kraju, jaką bez wątpienia była bitwa o Monte Cassino”¹⁷.

Spośród Jego licznych publikacji wymienić należy przede wszystkim książki: *Przechodniu powiedz Polsce: Narvik — Tobruk — Monte Cassino — Falaise* (1991; wspólnie z Krzysztofem Filipowem), *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1942 — marzec 1943* (2001), *Monte Cassino. Walki 2 Korpusu Polskiego* (2009), książka-album *Od Buzułuku do Monte Cassino. From Buzuluk to Monte Cassino* (2009), wydana w języku polskim i angielskim praca *Tobruk 1941* (2011), *Armia Generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942* (2012), wydawane w latach 2013–2016 publikacje *Narvik 1940*, *Falaise 1944*, *Generał Władysław Sikorski*, album *1 Dywizja Pancerna* czy ostatnie Jego współautorskie prace — *2 Korpus Polski* (2019) i *Tobruk. Pustynne zmagania 1940–1942* (2022).

Popularyzował też wiedzę o badanych przez siebie wydarzeniach w artykułach publikowanych m.in. w czasopismach „Rzeczpospolita”, „Mówią Wieki” czy „Poligon”.

Wyniki swoich badań przekazywał również w trakcie konferencji naukowych, których sam — co należy podkreślić — często bywał organizatorem. Wymienić można m.in. zorganizowaną przez Niego w 2011 r. międzynarodową konferencję „Tobruk 1941” z udziałem historyków z Niemiec, Włoch, Słowacji, Czech i Polski, jak również międzynarodowe konferencje „Monte Cassino 1944” z 2012 r., „Kampania północno-afrykańska 1940–42” z 2016 r., „Monte Cassino. W 75. rocznicę bitwy” z 2019 r. czy „Polska–Łotwa” z 2020 r.

Był badaczem, który wiedzę starał się przekazywać innym nie tylko za pomocą publikacji. Tak wspominała to Marianna Otmianowska, Jego zastępca w Muzeum Łazienki Królewskie: „Miał wybitnie szeroką wiedzę z historii, w tym szczególnie z historii wojskowości, a z nami dzielił się anegdotami

z tej dziedziny. Pokazywał nam, że warto być miłośnikiem tego, czym zajmujemy się na co dzień¹⁸.

Istotne miejsce w dorobku Zbigniewa Wawra zajmują wyprodukowane przez niego w latach 1992–2011 filmy dokumentalne i programy historyczne. Wiele z nich zrealizował dla Telewizji Polskiej, której od 1991 r. był stałym współpracownikiem. Ich tematyka dotyczyła nie tylko II wojny światowej, ale także biografistyki i historii Warszawy. Podkreślić należy, że wielką wartością było pozyskiwanie do nich relacji żyjących świadków, głównie kombatantów, co Tadeusz Kondracki wspominał następująco: „Filmy Zbyszka — zwłaszcza te z lat 90. XX w. — były b. dobrze przyjmowane przez widownię telewizyjną. Składały się na to: tematyka, w dużym stopniu nt. PSZ, II RP i AK (wcześniej w TVP było z tym różnie, na ogół źle), wykorzystanie znakomitych materiałów filmowych (bliska współpraca z Archiwum WFDiF i Filmoteką Narodową) i co najważniejsze — relacje uczestników wydarzeń (gł. byłych wojskowych z wyższego i niższych szczebli dowodzenia)¹⁹.

Wraz z wycofywaniem się Zbigniewa Wawra z produkcji filmowej intensywniej zaczęła się rozwijać się jego kariera akademicka. W kolejnych latach był bowiem związany z kilkoma uczelniami. W grudniu 2010 r. na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie uzyskał habilitację na podstawie książki *Monte Cassino. Walki 2 Korpusu Polskiego*²⁰. Od 2011 do 2017 r. pracował na Politechnice Koszalińskiej jako profesor nadzwyczajny, najpierw w Instytucie Polityki Społecznej i Stosunków Międzynarodowych, a od 2015 r. na powstałym wówczas Wydziale Humanistycznym. W 2017 r. był profesorem wizytującym na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Na Politechnice Koszalińskiej wypromował dziewięciu magistrów, natomiast jedyną Jego doktorantką była Joanna Kurczab, pracownik naukowy Muzeum Wojska Polskiego. Pod Jego kierunkiem przygotowała rozprawę, którą obroniła w 2016 r. w Instytucie Historii PAN²¹.

Od 2012 do 2016 r. kierował Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie²². W trakcie pracy tamże zainicjował współpracę z wieloma muzeami wojskowymi w Europie i na świecie. Za Jego kadencji na warszawskiej Cytadeli rozpoczęto budowę nowej siedziby, a w 2015 r. otwarto tam oddział martyrologiczny — Muzeum Katyńskie. Ponadto w Poznaniu rozpoczęto budowę Muzeum Broni Pancernej, które również jest oddziałem Muzeum Wojska Polskiego. Tak ówczesne zetknięcie się Zbigniewa Wawra z muzealnictwem podsumowała Magdalena Hułas:

Myszę, że jego zainteresowania muzealnicze były pochodną zainteresowania historią wojskowości, która — w znacznie większym stopniu niż np. historia polityczna — wyczuli historyka na znaczenie i rolę artefaktu. (Nie bez powodu wielu historyków wojskowości jest równocześnie kolekcjonerami). Zaangażowanie w działalność muzealniczą pozwoliło też Zbyszkowi realizować potrzebę aktywności i spożytkować jego pasję organizacyjną²³.

Kolejnym etapem ścieżki zawodowej Zbigniewa Wawra było Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, w którym w 2016 r. został pełnomocnikiem ministra

kultury i dziedzictwa narodowego. Jego zadaniem było koordynowanie połączenia Muzeum II Wojny Światowej oraz Muzeum Westerplatte i Wojny 1939²⁴.

W 2017 r. został pełniącym obowiązki dyrektora Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, a od 1 stycznia 2018 r. rozpoczęła się Jego pierwsza kadencja dyrektorska. Praca w Łazienkach to bardzo ważne lata w życiu Zbigniewa Wawra, spędzone w zaciszu „do końca ukochanego Muzeum Łazienki Królewskie”²⁵. Tadeusz Kondracki wspominał: „Praca muzealna dawała mu mnóstwo satysfakcji, zwłaszcza — jak mogłem się zorientować — praca w Łazienkach”²⁶.

Podczas ponad pięciu lat Jego pracy kontynuowano wiele z zastanych projektów, ale też z inicjatywy Zbigniewa Wawra podjęto nowe. Były to m.in. wykłady, konferencje, wystawy czasowe, ale także liczne wystawy plenerowe. Muzeum Łazienki Królewskie pod Jego kierunkiem prowadziło szeroko zakrojoną współpracę z polskimi i zagranicznymi instytucjami kultury. W 2018 r. z inicjatywy i przy Jego wydatnym udziale zorganizowano wystawę „Blask orderów” — pierwszą kompleksową prezentację polskich odznaczeń z XVIII–XXI w. Innymi wystawami o wielkim znaczeniu zorganizowanymi w tym czasie przez Łazienki były „Splendor władzy. Wettynowie na tronie Rzeczypospolitej” (2021) i „Królewski Rembrandt. Jeździec polski ze zbiorów The Frick Collection w Nowym Jorku” (2022). Na pierwszej z nich zaprezentowano m.in. niepokazywane dotąd w kraju polonika pochodzące ze zbiorów drezdeńskich, w których wyborze Wawer miał decydujące znaczenie. Na drugiej jedno z najbardziej rozpoznawalnych dzieł Rembrandta, pochodzące ze zbiorów Stanisława Augusta.

W Łazienkach Królewskich — gdzie nie zarzucono badań i wydarzeń oscylujących wokół wieku XVIII — z inicjatywy Zbigniewa Wawra zapoczątkowane zostały badania nad wiekiem XX. Były to m.in. badania archeologiczne (w poszukiwaniu broni ukrytej w 1939 r.), nastąpiła także intensyfikacja projektów teatralnych, tworzenie zbiorów falerystycznych czy organizowanie wystaw sztuki współczesnej.

Zostałem zatrudniony w Muzeum Łazienki Królewskie w Dziale Badań Naukowych właśnie z zadaniem opracowania dwudziestowiecznej historii Łazienek Królewskich, głównie międzywojennej. Na prośbę Pana Dyrektora opracowywałem też losy rezydencji w czasie II wojny światowej oraz w wieku XIX. Szeroka perspektywa chronologiczna była zgodna z wizją Zbigniewa Wawra. Wychodził On bowiem z założenia, że Łazienki Królewskie to nie tylko wieki XVII i XVIII, ale także wszystko to, co działo się później. To spojrzenie nie może dziwić w przypadku historyka zajmującego się współczesnością. Była to wizja nowatorska, ponieważ wcześniej XX w. nie cieszył się w Łazienkach większym zainteresowaniem badawczym. „Wielka” historia Łazienek Królewskich — w sensie roli państwowej, rozgrywających się tu wydarzeń i bywających tu postaci — nie kończy się na upadku Polski i śmierci króla Stanisława Augusta. Moim zdaniem jedną z największych zasług Zbigniewa Wawra jako dyrektora Łazienek była właśnie polityka popularyzowania współczesnej historii tego miejsca. Wszelkie sukcesy na tym polu — badawcze, wystawiennicze, publikacyjne — były w jakimś sensie Jego dziełem. Czasem pośrednim, wynikającym po prostu z powyższej wizji,

a czasem mniej lub bardziej bezpośrednio — Pan Dyrektor inicjował bowiem różne projekty, w niektórych brał też czynny udział.

Dorobek Zbigniewa Wawra pozwolił Mu zbudować znaczącą pozycję w świecie nauki, co zaowocowało członkostwem w wielu naukowych czy muzealnych gremiach, z których na pierwszym miejscu wymienić należy Radę do spraw Muzeów i Miejsc Pamięci Narodowej oraz Radę do spraw Ochrony Zabytków, obie przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Jego działalność została doceniona polskimi odznaczeniami z Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski na czele (pośmiertnie przyznano mu także Krzyż Komandorski z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski), jak również zagranicznymi — z Królestwa Niderlandów, z Finlandii, Niemiec, Węgier, Estonii oraz Łotwy. W kwietniu 2023 r. Instytut Pamięci Narodowej przyznał mu też pośmiertny złoty medal *Reipublicae Memoriae Meritum*²⁷. Ponadto w 2020 r. został laureatem Dorocznej Nagrody Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w kategorii „Ochrona dziedzictwa kulturowego”, w 2021 r. Nagrody Specjalnej BohaterON, a w 2022 r. nagrody Instytutu De Republica za całokształt dorobku.

Podkreślić także należy Jego serdeczny stosunek do podległych mu osób. Pracownicy zawsze mogli przyjść porozmawiać do Jego gabinetu, nie stwarzał barier w kontakcie z podwładnymi. Barbara Jezierska stwierdziła: „Jako człowieka i przełożonego dużego zespołu ludzi cechowała Go przyzwoitość — zgodność z zasadami etycznymi i moralnymi. Cechowała Go uczciwość i sprawiedliwość, zdolność motywowania i łagodzenia konfliktów”²⁸. Także autor niniejszego artykułu zapamięta Zbigniewa Wawra jako człowieka dobrego, życzliwego innym, dbającego o swoich pracowników, jako przełożonego o nieszablonowym podejściu i wyjątkowym zapale do działania oraz jako historyka i muzealnika kipiącego pomysłami.

Jesienią 2020 r. u Zbigniewa Wawra zdiagnozowano złośliwy nowotwór trzustki. Od tamtego momentu zaczęła się Jego walka, w której pomagali Go przyjaciele i współpracownicy. Terapia pozwoliła Mu przeżyć jeszcze dwa lata — pracowite i owocne, tak dla niego osobiście, jak i dla Jego czytelników, zwiedzających czy podwładnych z Muzeum Łazienki Królewskie. Odszedł 12 grudnia 2022 r. Walka z rakiem to było jego Monte Cassino — walka, którą niestety przegrał. Zasługi naukowe w temacie tej bitwy z 1944 r. przypominać będzie kamień ze wzgórza 593, który dzięki uprzejmości burmistrza Monte Cassino został umieszczony na grobie tego wybitnego historyka na Powązkach Wojskowych²⁹.

Mariusz Kolmasiak
(Warszawa)

- ¹ Relacja pisemna prof. Tadeusza Kondrackiego dla Mariusza Kolmasiaka z 5 I 2023 r.
- ² Relacja pisemna Andrzeja Wawra dla Mariusza Kolmasiaka z 4 X 2023 r.
- ³ Relacja pisemna Ludmiły Siatkowskiej-Waślickiej dla Mariusza Kolmasiaka z 11 I 2023 r.
- ⁴ Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk (dalej: IH PAN), Akta przewodu doktorskiego — mgr Zbigniew Wawer (dalej: AdrZW), sygn. 15/211, k. 101; Relacja pisemna prof. Krzysztofa Filipowa dla Mariusza Kolmasiaka z 9 II 2023 r.
- ⁵ IH PAN, AdrZW, sygn. 15/211, k. 99.
- ⁶ Relacja pisemna prof. Andrzeja Friszkego dla Mariusza Kolmasiaka z 2 I 2023 r.
- ⁷ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Akta studenckie Zbigniewa Wawra, Protokół komisji egzaminu magisterskiego Zbigniewa Wawra z 19 XII 1979 r.; ibidem, sygn. WH-9 93942, Z. Wawer, „11 Karpacka Dywizja Piechoty w kampanii wrześniowej 1939 roku”, praca napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Tadeusza Jędruszcza, Warszawa 1979, s. I.
- ⁸ IH PAN, AdrZW, sygn. 15/211, k. 2, 10-11.
- ⁹ IH PAN, Akta osobowe Zbigniewa Wawra (dalej: AoZW), sygn. 2/622, Życiorys; ibidem, Akta przewodu doktorskiego — mgr Zbigniew Wawer, sygn. 15/211, k. 23.
- ¹⁰ IH PAN, AdrZW, sygn. 15/211, k. 1, 109.
- ¹¹ IH PAN, AoZW, sygn. 2/622, T. Jędruszcza, Opinia dotycząca mgr Zbigniewa Wawra z 29 IV 1985 r.; Umowa o pracę z 10 XI 1986 r.; Formularz osobowy; Umowa o pracę z 19 IV 1989 r.; Pismo Dyrektora IH PAN do Zbigniewa Wawra z 20 V 1992 r.; Umowa o pracę z 26 XI 1992 r.; Świadcтво pracy z IH PAN z 30 VI 2001 r.; Podanie Zbigniewa Wawra do Dyrekcji IH PAN z 11 I 2001 r.
- ¹² Relacja pisemna Andrzeja Wawra dla Mariusza Kolmasiaka z 4 X 2023 r.
- ¹³ Relacja pisemna prof. Krzysztofa Filipowa dla Mariusza Kolmasiaka z 9 II 2023 r.
- ¹⁴ T. Kondracki, *Zbyszek. Prof. Zbigniew Wawer jako badacz, dokumentalista i popularyzator walk Polaków w XX wieku*, „Biuletyn Informacyjny AK — Miesięcznik Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej” 2023, 1 (393), s. 75.
- ¹⁵ Relacja pisemna dr Magdaleny Hułas dla Mariusza Kolmasiaka z 21 I 2023 r.
- ¹⁶ Relacja pisemna prof. Krzysztofa Filipowa dla Mariusza Kolmasiaka z 9 II 2023 r.
- ¹⁷ T. Kondracki, op. cit., s. 74.
- ¹⁸ Muzeum Łazienki Królewskie (dalej: MŁK), M. Otmianowska, *Przemowa na pogrzeb Zbigniewa Wawra*, 28 XII 2022 r.
- ¹⁹ Relacja pisemna prof. Tadeusza Kondrackiego dla Mariusza Kolmasiaka z 5 I 2023 r.
- ²⁰ MŁK, Teczka personalna Zbigniewa Wawra (dalej: TpZW), Dyplom uzyskania stopnia naukowego doktora habilitowanego.
- ²¹ <https://nauka-polska.pl/#/profile/scientist?id=47281&k=hmi7bo> (dostęp: 13 II 2023).
- ²² MŁK, TpZW, Świadcтво pracy z Muzeum Wojska Polskiego.
- ²³ Relacja pisemna dr Magdaleny Hułas dla Mariusza Kolmasiaka z 21 I 2023 r.
- ²⁴ *Sprawa połączenia Muzeum II Wojny i Muzeum Westerplatte w Gdańsku. Jest decyzja ministerstwa*, <https://radiogdansk.pl/wiadomosci/2016/09/07/sprawa-polaczenia-muzeum-ii-wojny-swiatowej-i-muzeum-westerplatte-w-gdansk-u-jest-decyzja-ministerstwa/> (dostęp: 6 II 2023).
- ²⁵ T. Kondracki, op. cit., s. 75.
- ²⁶ Relacja pisemna prof. Tadeusza Kondrackiego dla Mariusza Kolmasiaka z 5 I 2023 r.

²⁷ Wręczenie Nagrody Kustosz Pamięci Narodowej oraz Medali „*Reipublicae Memoriae Meritum*” – Kongres Pamięci Narodowej, 15 kwietnia 2023 r., <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/kongres-pamieci-narodowej/182992,Wreczenie-Nagrody-Kustosz-Pamieci-Narodowej-oraz-Medali-Reipublicae-Memoriae-Mer.html> (dostęp: 4 X 2023).

²⁸ Relacja pisemna Barbary Jezierskiej dla Mariusza Kolmasiaka z 12 I 2023 r.

²⁹ Relacja pisemna Andrzeja Wawra dla Mariusza Kolmasiaka z 4 X 2023 r.